

MODERN MAGYAR ÁLLAMFÉRFIAK.

1. Tisza Kálmán.

II. Tisza Kálmán mint kormány elnök.

Parlamentáris államokban fölötte ritka dolog, hogy felelős államférfiú oly sokáig vezesse országának ügyeit, mint Tisza Kálmán. Hisz a parlamentáris kormányzásnak egyik főelőnye a ruganyosság, mely lehetővé teszi, hogy a közvélemény változó eszmeáramlatai az állam életében egymás után érvényre jussanak. Nehéz elképzelni, hogyan érvényesülhessenek egymástól eltérő, sőt gyakran merőben ellenkező irányok egy és ugyanazon államférfiú alatt, ha föl nem tesszük, hogy ez az államférfiú következetlen önmagával. Ezért alkotmányos országokban voltaképen nem is dicsőség, ha egy politikus igen sokáig tartja kezében a gyeplőt. Ilyenkor rendesen vagy a népben rejlik valami hiba, — a mikor ez elfásult és nem törődik azzal, ki hogyan vezeti sorsát, — vagy az illető államférfiúban, — a mikor politikai hitvallásának nincs szilárd gerincze és könnyen alkalmazkodik minden felmerülő áramlathoz. Hatalmas közvélemény erős, öntudatos politikával bíró egyéneket alig támogat változatlanul egyfolytában tizenöt évig. Az alkotmányos országok történetében tán csak egy kormány van, melyet Tisza Kálmán hosszú kormányzásával össze lehet hasonlítani, s ez Lord Liverpool tizenöt évig tartó minisztériuma Angliában, mely akkor jött létre, mikor Anglia a Napoleon elleni harczok által megkövetelt erőmegfeszítés következtében csak pihenni vágyott és a melynek korrupst, a határozott állásfoglalást kerülő uralkodása Anglia történetének egyik legdicstelenebb fejezetét képezi. Mi volt tehát oka Tisza Kálmán kabinetje hosszú életének?

Egyik oka kétségtelenül a közszellem állapotában rejlett. 1875-ben, mikor Tisza kormánya kezdetét vette, az ország el

volt fáradva. Politikusaink nyolcz éven keresztül végigcsináltak egy csomó nemzetboldogító eszmét, a melyek közül egyik a másikba ütközött, a nélkül, hogy a nép ez eszmék jótékony hatásait rögtön érezte volna. Mindenki vágyakozott kevésbbé nagyhangú, nyugodtabb és reálisabb politika után. A nagy eszmények kissé elkoptak, a mindennapi politikai exigenciák zűrzavarában háttérbe szorultak és mert néhány évig elérhetetlennek bizonyultak, sokan teljesen elvesztették a bennünk való hitet. Abból a hatalmas modern államépületből, melynek tervét államférfiaink 1867 után elkészítették, csak egyes kisebb-nagyobb részletek lettek valósággal kiépítve, de a nemzet megunt a rendszeres továbbépítést és inkább a már kiépült részekben akart kényelmesen elhelyezkedni és berendezkedni, s ezt annál inkább, mivel az eddigi lázas, kapkodó munka erősen próbára tette a nemzet gazdasági erőit is. A kor azokhoz tartozott, a melyekről Schiller azt mondja: Es kommen Fülle vor im Menschenleben, wo's Weisheit ist, nicht allzuweise sein. Ebben az általános közszellemben sok tekintetben alkalmas talajra talált Tisza Kálmánnak a frázisoktól idegenkedő és a nagy elvi harczokat kerülő politikája és ez a közszellem alkalmas volt arra, hogy az új kormánynak bizonyos stabilitást kölcsönözzön.

Tisza Kálmán maga is ebben kereste hosszú kormányzásának titkát. A mikor 1885-ben miniszterelnökségének tíz éves jubileumát ünnepelte, mely alkalommal az országnak majdnem minden számottevő testülete tisztelgett az akkor hatalmának tetőpontján álló kor many elnöknél, elgondolkozott azon, hogy mi adott kormányzásának oly szokatlanul hosszú életet. Abban a válaszban, melyet a főrendiház és a képviselőház szabadelvű tagjai küldöttségének üdvözlő szavaira adott, behatóan foglalkozik e kérdéssel: »A nemzetnek olykor-olykor szüksége van a minden számítást félretevő nagymérvű, általános lelkesedésre, — monda — s ily percekben lánglelkű férfiak szükségesek a nemzet vezetésére. De az általános lelkesedés percei rövidek, még ha sikerre vezetnek is, rövid tehát ilyenkor a vezérek szereplése is. Vannak azután idők, mikor az akár fáradtság, akár kényszerű körülmények miatt tevékenységéről leszorított nemzet megnyílván látván maga előtt a tevékenységi tért, rohamosan, a mellékkörülmények figyelembe vétele nélkül igyekszik pótolni a mulasztást. Ezen korszakoknak is nagy tehetségű, jeles férfiakra van szükségük. De ezen rohamos munka sem tart soha hosszan egy nemzet életében. Részint

belefárad a nemzet, részint a rohamos haladás is mellék bajokat teremt, melyek egy idő múlva éreztetik magukat. Ezért e korszak vezérei is alig maradhatnak túl hosszú ideig a nemzet élén. De van azután egy korszak, midőn a különben életerővel bíró és élni akaró nemzet érzi azt, hogy feladata a bajokat orvosolni, feladata nem rohamosan haladni, nem szemképráztató dolgokat művelni, de homokszemre homokszemet, téglára téglát hordva, felépíteni az állam épületét. És én azt hiszem, — így végzé Tisza — hogy azon időpontban, midőn királyom és nemzetem többségének bizalma a kormányra hívott, egy ily korszak volt hazánkra, nemzetünkre nézve. És éppen azért, mert az én nem ragyogó tehetségeim ezen mindennapi folytonos, nem lankadó; nem fényes, de talán azért jótékony munkára képesítettek: ebben lelem én fel kulcsát annak, hogy oly régen bírhatom úgy királyom, mint a nemzet többségének bizalmát.«

Ez a magyarázat kétségkívül tiszta igazságot tartalmaz, ha nem is foglalja magában a *teljes* igazságot, mert a Tiszakabinet hosszú életének még más okai is vannak.

Az egyik ok az akkori pártviszonyokban is rejlett. Ha a balközép még álmodhatott arról, hogy valaha többségre jut és kormányt alakít, a függetlenségi pártnak, mely az 1875-iki választásoknál nem egészen 40 tagot hozott a házba, ily reményekről eleve le kellett tennie. Volt azon időben még egy húsz tagú igen népszerűtlen conservatív párttöredék, de ez oly gyöngye volt, hogy vezére, Sennyei báró, akkor sem merte elvállalni a kabinetalakítást, a midőn 1878-ban megkínálták vele. A mikor pedig a conservatívek két a szabadelvűpárttól elszakadt csoporttal egyesültek, belső ellentétek bénították meg annak az ellenzéki középpártnak működését, úgy, hogy Tisza Kálmánnak mindvégig alig volt komolyan számbavehető ellenzéke.

Tisza Kálmán hosszú kormányzásának harmadik főoka abban a kíméletlen személyes politikában rejlett, melyet azonnal kormányralépése után inaugurált. Közismeretű dolog, mily öntudatosan tudta megdolgozni a közvéleményt oly célból, hogy ez politikáját támogassa. Ez a személyes politika hatalmasabbá tette őt minden elődjénél és minden eddigi utódjánál, de szenvedélyes ellenségeket is szerzett neki és az ország közszellemének alakulására sem volt kedvező befolyással. Személyes prestige ének emelésén szünetlenül dolgozott. Már mint egyszerű belügyminiszter a Wenckheim-kabinetben megmutatta, hogy a

Deák-párt és a balközépből alakult új szabadelvű-pártban ő akart úr lenni. 1875 április végén például tizenhárom megüresedett főispánság közül tizet adott saját híveinek és csak hármat a régi kormánypárt embereinek. A Deák-párti elemeket a párton belül és párton kívül hátraszorította s maga a miniszterelnök Wenckheim báró, kiről erősen hitték, hogy ellensúlyozni fogja Tisza Kálmánnak saját hatalma növelésére irányzott politikáját, egészen eltörpült belügyminiszterének mindent domináló egyénisége mellett. A balközépnek a vidéken szétszórtan létező szervezeteit Tisza lehetőleg fenntartotta s arra törekedett, hogy ezek a Deák-párti köröket lehetőleg úgy vonják magukhoz, hogy a vezérszerepet megtartsák. A kormány sugalmazott lapjaivá egy csapással a volt balközépi lapok váltak, kivált a »Hon«, — mely többrendbeli átvedlés után ma mint »Magyar Nemzet« ugyanezen szolgálatokat teljesíti, — az »Ellenőr«, a kolozsvári »Magyar Polgár« stb. Személyes politikát űzött Tisza Kálmán a választásoknál is, a melyek teljesen kezében voltak. Egyik jellemrajzírója, igaz, olyan, ki Tisza iránt mérhetetlen gyűlölettel viseltetvén, Tisza egyénisége megítélésénél semmiképen nem lehet mérvadó,* jellemző esetet beszél el erre nézve s az eset nem látszik valószínűtlennek. A választások előtt, — úgy mond, — a szabadelvű-párt központi bizottságának elnöke, Gorove István, személyesen kereste föl a miniszterelnököt, hogy a képviselő választási mozgalmakról s a fölléptetett jelöltek névsoráról tájékozza magát. Wenckheim Béla azonban vállait vonogatva kijelentette neki, hogy ő neki bizony sem választási mozgalmakról, sem a jelöltek névsoráról nincs tudomása, hanem ha Gorove tudomást akar szerezni ezekről, forduljon a belügyminiszterhez. A választások eredménye is igazolja azt a feltevést, hogy Tisza Kálmán erősen felhasználta hatalmát saját híveinek javára. A választások a szabadelvű-párt fényes győzelmével végződtek, a mennyiben ennek 329 mandátum jutott, de ezen mandátumoknak majdnem felét, azaz 163 megbízólevelet, a volt balközép hívei nyerték el, a kiknek a választások előtt csak 60 emberük ült a házban; sőt a Deák-párt néhány főembere is csak nehezen tudott bejutni a képviselőházba. A megválasztott képviselők között nem kevesebb mint 176 volt szolgabíró foglalt helyet, a kik már akkor is a mindenkori kormányelnök leg-

* Tisza Kálmán. Politikai élet- és jellemrajz. Írta: II-ik Kákai Aranyos. 2-ik kiadás. 1878. 151. 1.

hívebb gárdáját képezték. Ily körülmények között egy előkelő publiczistánk, Falk Miksa, a választások folyamán joggal jellemezte a helyzetet a következő szavakkal: »A balközép uralkodik s nekünk volt Deák-párt aknák úgy kell tettetnünk magunkat, mintha ez a mi beleegyezésünkkel történnék, mert különben ránk fogják, hogy mi akarjuk új lángra szítani az elhamvadt pártoskodást«. Csak idő kérdése volt, hogy a kabinet *névtelen* is azzá váljon, a mi *tényleg* elejétől fogva volt, — Tisza-kabineté. Ez az átalakulás 1875 októberében meg is történt. Maga az új miniszterelnök, Tisza Kálmán, a mikor november negyedikén bemutatta kabinetjét, kijelentette, hogy »itt nem formszerű kabinet-válság következett be, hanem egyedül személycsere történt a minisztériumot illetőleg« ; — nem is tartotta szükségesnek, hogy kimerítő programot adjon.

Tisza Kálmán politikája az első időben színtelen és igen zavaros volt. Gróf Apponyi Albert akkor egy fényes parlamenti beszédjében találóan mutatott reá arra, hogy nem létezik olyan eszme, melyet a kormány előtérbe állított volna a célból, hogy igazi politikai párt képződhessék körülötte és nem pusztán hatalmi koalíció. Gúnyosan folytatta, »hogy a kormány pártját nem egy bizonyos eszmének előtérbe állítása és az a körüli csoportosulás által, hanem inkább az eszmék előtérbe állításának lázas kerülése által, egy valóságos ideaphobiával létesítette.« Politikai programot azonban Tisza azután sem adott s csak arra a kijelentésre szorítkozott, hogy legelső teendőjének az ország pénzügyi bajai orvoslását tartja. De e téren is ellenmondással kezdte kormányzását, a mennyiben az új kormány változatlanul átvette azt a budget-et, melyet a Bittó-kormány terjesztett be s a melyet Tisza Bittónak megtagadott, most azonban egész pártjával megszavaztatott.

Volt azonban politikájának nem egy oly vonása is, mely általános megnyugvást keltett: Tisza Kálmán kíméletlen erélye, mely visszataszító volt, ha személyes érdekekről volt szó; elismerést vívott ki számára, ha oly politikai kérdésekről volt szó, hol az erély helyén volt, mint pl. a nemzetiségi kérdésben. A hetvenes évek második felében tudvalevőleg a magyarországi szerbek Miletics és Polit vezérlete alatt valósággal forradalmi mozgalmakat szítottak a magyarság ellen s oly hangon beszéltek a képviselőházban, mely azóta — nagyrészt Tisza Kálmán befolyása folytán — ismeretlen a magyar törvényhozás termeiben. Jellemzésül csak egy példát. Még 1867-ben történt, hogy felszólt

egy szélbali képviselő s kijelentette, hogy Magyarországnak el kell pusztulnia, ha elfogadja a kiegyezést. Utána felkelt egy Deák-párti képviselő és kifejtette, hogy Magyarországnak el kell pusztulnia, ha nem fogadja el a kiegyezést. Ezeknek válaszolt Miletics. »Két ellentétes nézetet hallok, — így szólt. — Az egyik azt hiszi, hogy Magyarországnak el kell vesznie, ha elfogadja a kiegyezést, a másik azt hiszi, hogy ez a szomorú sors akkor vár reá, ha a kiegyezést nem fogadja el. Nos, uraim, magyarok, azt mondom nektek, hogy kiegyezéssel vagy a nélkül, el vagytok veszve. Mi nemzetiségek is talán veletek fogunk halni, de azon különbséggel, hogy ti nyomtalanul el fogtok tűnni; mi, szlávok, ellenben fel fogunk támadni, ha másként nem, mint azon hatalmas törzs gyermekei, melynek uralma a Névától az Adriáig terjed.« Ez a hang járta abban az időben széltében. A panslavizmus behatolt a szerbség minden rétegébe, mindenütt sürgették a nagy háborút, melynek Ausztria-Magyarországot el kell pusztítania s az egész szerb nép leste dictatorjának, Mileticsnek parancsát. Tisza Kálmán volt az első, ki élesen szembeszállt a szerbség vezetőivel a házban, azt mondván nekik, hogy szerencsájük, mikép a nemzeti és nemzetiségi állam közti különbséget ott teszik, hol az immunitás fedi őket; a képviselőházon kívül tapasztalnák, hogy a magyar nemzeti államnak van elég ereje arra, hogy ellenségeit összetiporja. Az agitatio még tovább nőtt, Újvidék valósággal forradalmi jellegű délszláv törekvéseknek vált fészkévé, mikor pedig kiütött a keleti háború, ezer meg ezer szerb önkéntes lépett át a határon és a magyarországi szerbek is fenyegető magatartást tanúsítottak. Ekkor Tisza Kálmán elfogatta Mileticset, mentelmi joga daczára, és törvényszék elé állította, hol felségárulás miatt 5 évi börtönre ítéltetett. A szerb mozgalom ezután — részben a külpolitikai események hatása alatt is — magában omlott össze.

A Tisza-kabinetre nemsokára nehéz, sőt válságos napok következtek be, melyek a kormányelnök képességeit erősen próbára tették és a melyek rendkívül fontos kihatással voltak az ország politikai és pénzügyi viszonyaira. Pénzügyi téren az ország a Tisza-kormány uralkodásának első éveiben sokat tett, de ez nem Tisza Kálmán érdeme volt, sőt azokból a javaslatokból, melyeket ő még ellenzéki korában a pénzügyi helyzet szanálására kiküldött 21-es bizottságban, mint okvetlenül szükségeseknek jelzett, alig egynéhány valósult meg. Hogy pénzügyi javulás bekövetkezett, az első sorban a Tisza-kabinet első pénzügy-

miniszterének, Széll Kálmánnak érdeme, és egy ideig úgy látszott, hogy az, a mi a fúziónak legalább névleg főczélja volt, — a pénzügyi helyzet javulása — tényleg be fog következni. Előre nem látott körülmények, kivált Bosznia okkupációja, meggátolták ezt s a pénzügyi javulást — úgy látszott, — *ad calendas graecas* halasztották.

Az első fontos kérdés, mely Tiszának komoly nehézséget okozott, az Ausztriával való gazdasági kiegyezés kérdése volt. Azok után, a miket Tisza ellenzéki pártvezér korában e téren követelt, azt gondolta mindenki, hogy Tisza igen előnyös kiegyezést fog kötni. Tán többet vártak tőle, mint a mennyit el lehetett volna érni, de Tisza talán ennél is kevesebbet ért el. Ő különben jó eleve megérezte a bajt és félt is tőle. Kormányra lépésekor igen óvatosan nyilatkozott e kérdésekben s már ez sokakban csalódást keltett. Fokozódott e csalódás, midőn 1875 végén az osztrák pamut- és gyapotgyárosok érdekében felmondtak egy Angliával kötött* egyezményt, de nyílt elégtelenséggé csak akkor vált, midőn az osztrák államférfiak az önálló nemzeti bank érdekében engageált Tiszának a bankkérdés kedvező megoldásában nagy akadályokat gördítettek útjába. Mikor 1876 május elején Tisza Kálmán pártjával közölte a kiegyezési megállapodások főbb elveit, még pártjában is 69 képviselő akadt, kik nem voltak hajlandók beleegyezésüket adni, hogy a kiegyezés ez alapon jöjjön létre, hanem inkább kiléptek a pártból és »független szabadelvűpárt« név alatt új pártcsoportot alapítottak. Ha már ez erősen rontotta Tisza politikai prestige-ét, még inkább hozzájárult ehhez kereskedelmi miniszterének, báró Simonyi Lajosnak, lemondása, ki — mint nyíltan beszélték — azért lépett vissza, mert a vámtarifának megállapításánál a magyar kormány az osztrák ipart érdeklő egyes vámtételeknél magasabb vámokba egyezett, mint melyekbe ő az ország érdekében hozzájárulni kész lett volna. Ezzel erősen gyengült Tisza Kálmán posztója saját pártjában is és végre mikor a nehézségek mindinkább fokozódtak s nevezetesen a bankkérdésben leküzdhetetlen nézeteltérések merültek fel az osztrák és a magyar kormány között, — a mennyiben Ausztria nemcsak a teljes bankparitást nem akarta megadni, hanem ellenezte azt is, hogy a bank főtanácsa tagjainak egy bizonyos része szabadon

* V. ö. Matlekovits Sándor: Magyarország államháztartásának története. II. kötet, 74. lap.

legyen választható és hogy a bank kormányzói a két állam részéről a király által neveztesse ki, — Tisza mégis kénytelen volt 1878 február elején lemondását benyújtani. A király hosszasan konferált több előkelő politikusunkkal, kivált a konzervatívok vezetőivel, de senki sem akart felelősséget vállalni azért a kiegyezésért, melyért még Tisza Kálmán sem mert helyt állani. Utoljára is Tisza megtartotta tárczáját és késznek mutatkozott a kiegyezést elfogadtatni. Az ellenmondást, melybe így önmagával jutott, egy formulával igyekezett elpalástolni: »Tudjuk jól, — így szólt, mikor február 27-én újból bemutatkozott a Házban — hogy mikor ezt a kiegyezést elfogadjuk, nehéz, súlyos felelősséget vállalunk magunkra; de meggondolva úgy hazai, mint az általános, úgy a politikai, mint a pénzügyi helyzetet, azt találjuk, — és semmi egyebet nem gondoltunk meg, mint hazánk érdekét — hogy ezért elvállalhatjuk a felelősséget; de nem vállalhatnák el azon bajokért, a melyek bekövetkezhetnének, ha egy ilyen egyezséget el nem fogadnánk.« A képviselőház azonban nem egyértelműleg osztotta e felfogást és sokan élesen hibáztatták Tisza eljárását. A független szabadelvűpárt vezére, báró Simonyi Lajos például, ki nem rég még miniszter-társa volt Tiszának, egyszerű manővernek és komédiának nevezte a kormány elnök eljárását és azt mondta: »Magyarország történelmében sok gyászlap van, de egy sincs olyan, melyet szégyenlenünk kellene. Azon lapot azonban, a melyre a legutóbbi alkudozások feljegyezve lesznek, az utókor pirulva fogja olvasni.« Simonyi Ernő pedig a függetlenségiéek részéről azzal vádolta Tiszát, hogy szánt-szándékkal kényszerhelyzetet teremtett, melyben a koronának nem volt más választása, mint-hogy újból Tiszát bízta meg a kormány alakításával.

A kiegyezést, mely később hosszú vitákat idézett elő, tényleg sok gáncs érthette. Nemcsak az önálló bank eszméjét kellett feladni, hanem az osztrák Lloyddal kötött szerződés egynémelyik pontja is a magyar érdekek szempontjából igen kedvezőtlen volt, az osztrák nemzeti bank 80 milliós adósságának egy részét el kellett vállalni s a vámkérdéseknek védvamos szellemben való megoldása az osztrák iparost részesítette előnyben a magyar fogyasztók rovására. Ha ezt a kiegyezést szembe állítjuk a volt balközép néhány hívének azon reményével, hogy Tisza még közjogi téren is vívmányokat fog kieszközölni, értjük az általános csalódást. A mi Tisza politikai eljárását illeti, lemondása tényleg csak egy kis komédia volt. Igaz, hogy az

ellentétek akkor oly élesek voltak, hogy vagy az osztrák, vagy a magyar minisztériumnak távoznia kellett volna. Ausztria engedékenységét nem lehetett kikényszeríteni s így Magyarországnak, ha csak nagy bajokat és zavarokat nem akart előidézni, akarva, nem akarva, el *kellett* fogadnia a rossznak elismert kiegyezést. Valamely magyar miniszterelnöknek el kellett vállalnia érte a felelősséget és ha Tisza eleve nyíltan beismerte volna, hogy az adott körülmények közt nem képes jobb kiegyezést keresztülvinni, de elvállalja érte a felelősséget, akkor eljárása a bátorság színében tűnt volna föl. De hogy először lemondásával elhárította magától a felelősséget azért, a mi végre is az általa vezetett tárgyalások eredménye volt, mert tudta, hogy más sem vállalja el érte a felelősséget s hogy az adott kényszerhelyzetben majd az is honmentés színében fog feltűnni, ha végre hajlandónak mutatkozik elvállalni a felelősséget saját tetteiért, az bizonyynyal csak taktikai fogás volt, a melylyel Tisza Kálmán talán pillanatnyilag könnyített helyzetén, mely azonban kevésbé méltó önérzetes államférfiúhoz.

Tisza helyzete különben a parlamentben mind súlyosabbá vált, különösen mióta az ellenzéki csoportok, névszerint a Simonyi Lajos vezérlete alatt álló független szabadelvűpárt, a konzervatívok és a Szilágyi Dezső vezérlete alatt álló pártonkívüliek egymással egyesültek és »egyesült ellenzék« név alatt megalakították azt a 115 főnyi pártot, mely később, mint »mérésékelt ellenzék« s még később, mint »nemzeti párt« oly soká játszott szerepet a magyar politikában. A szabadelvűpártban is mind kedvetlenebbé vált a hangulat, részben a »boszniai kaland« miatt, részben azért, mert az osztrák kormány a nyert engedményekkel sem lévén megelégedve, folyton új meg új követelésekkel állt elő, mi új meg új alkudozásokat követelt meg. Előfordult az, hogy a Lloyd-szerződés egy pontját maga a pénzügyi bizottság elvetette, a Házban a 80 milliós bankadósság tárgyában a kormány csak 13 szónyi többséget kapott, egy másik esetben, egy a népgyűlések tárgyában kiadott, s később visszavont meglehetősen illiberális rendelet tárgyalásakor a kormány csak 17 szónyi többséggel rendelkezett. Ilyen, a kormányra nézve kedvezőtlen viszonyok közt folytak le az 1878-iki választások. Eredményük mindazáltal nem volt kedvezőtlen a kormányra nézve, mert a szabadelvűpárt 77 főnyi többséggel került vissza a Házba, míg az egyesült ellenzék tagjainak száma 115-ről 71-re szállt le. De hogy a hangulat Tisza ellen volt,

arra élénk világot vetett az a tény, hogy maga a miniszterelnök kibukott, elvesztvén debreczeni kerületét, melyet 1860 óta minden országgyűlésen képviselt s csak utólag jutott mandátumhoz Sepsi-Szent-Györgyön.

Ha már a gazdasági kiegyezés egyes részletei oly nehezen mentek keresztül, még fokozódtak a nehézségek, a mikor a bosnyák okkupáció kérdése került szőnyegre. E kérdés tárgyalásánál is a kormány több ízben csak nagy bajjal tudott megmenekülni a leszavaztatástól. Az egész bosnyák vállalat, melyet meggyőződésünk szerint a későbbi kor fényesen igazolt és fényesen fog igazolni, teljesen népszerűtlen volt. Az orosz-török háború által előidézett törökbarát hangulatban már 1877-ben nem szívesen látták, hogy a monarchia semleges maradt és nem avatkozott bele a háborúba Törökország érdekében. Közgyűlések és megyei gyűlések tiltakoztak Bosznia okkupálása ellen, mely Törökország területi épségét megbolygatná. Igen nehéz volt e viszonyok közt Magyarországon fentartani és megvédeni azt a nagyszabású, genialis politikát, melyet gróf Andrassy Gyula teremtett meg. E feladat majdnem teljesen Tisza Kálmánra hárult s az ő erélyének, ügyességének, szívósságának és kiváló taktikai képességeinek köszönhető, hogy ez a politika diadalt aratott. Ennek a politikának sarktételeit ismételtelen előadta, kifejtvén, hogy a monarchia érdekeire nézve sérelmes volna a *status quo* minden oly változtatása a Keleten, mely Törökország területi épségét csonkítaná, a keleti apróbb államok területét nagyobbítaná vagy Oroszország befolyását növelné, hogy továbbá a monarchia érdekkörébe ütköznék, ha délen és keleten a bármely idegen állam (olvasd Oroszország) befolyása alatt levő apró államok egy belnyugalmunkat folyton fenyegető övet képeznének. Ezzel az állásponttal Bosznia okkupációja összefért, de azért Tisza Kálmánnak, a mikor 1878 júliusban Bosznia tényleges megszállása bekövetkezett, mégis nyíltan nemcsak alkotmány sértést, hanem szószegést is vetettek szemére. Tisza a keleti válság egész tartama alatt a legnépszerűtlenebb emberek közé tartozott, s már 1877 decemberében bevették ablakait is. A miniszterelnök ismét érezte, hogy a talaj ingadozik lábai alatt, s a mikor Széll Kálmán pénzügyminiszter a 60 milliós bosnyák hitel túllépése miatt és azért, mivel a bosnyák politika által az államháztartás egyensúlyának helyreállítására irányzott törekvések sikerét veszélyeztetve látta, lemondott, vele együtt beadta lemondását Tisza Kálmán is, még mielőtt az új ország-

gyűlés megnyílt volna; a korona ismét több előkelő politikussal tárgyalásokat folytatott a kormány újjáalakítása iránt, de a megkérdezettek nem akartak belemenni ilyenbe, igen helyesen úgy okoskodva: hogy a kormánynak végleges megalakítását oly közel az országgyűléshez csak úgy lehet eszközölni, ha előbb az országgyűlésen s jelesen a képviselőházban történendők által a helyzet tisztul. Így tehát Tisza ideiglenesen megtartotta a miniszterelnökséget s maga vette át a pénzügyi tárczát is. Az október 19-én megnyílt országgyűlés nem nagy rokonszenvvel fogadta a kormányt. A szabadelvűpárt egyik korifeusa, Szlávay József, még a nyár folyamán kijelentette, hogy a hadi műveletek lebonyolítását ugyan politikai dissonanciák előidézésével megzavarni nem szabad, de ha az okkupáció be lesz fejezve, le kell számolni a kormánnyal. Tényleg az ő befolyása alatt létrejött válaszfeliratban egy szó sem foglaltatott, mely bizalmat tartalmazott volna a kormány iránt. Beksics Gusztáv igen helyesen mutat rá arra, hogy e felirat elfogadásával a kormány helyzete tarthatatlan lett volna, s nincs kétség benne, hogy e feliratot az ellenzék is támogatta, de könnyen elfogadtatható volt. De az ellenzék oly taktikai hibákat követett el, a melyek Tisza Kálmánnak ismét lehetővé tették a megmaradást. Nemcsak a függetlenségi-párt lőtt erősen túl a célon, a midőn nevében Simonyi Ernő az összes miniszterek vádaláhelyezését indítványozta, de az egyesült ellenzék is hibát követett el, a midőn egyenesen bizalmatlanságot indítványozott Tisza Kálmán iránt. Ezeket a túlzó indítványokat a kormánypárt mégis visszautasította s ezzel *implicit*e bizalmat szavazott a kormánynak. Ily előzmények után sikernek volt tekinthető, hogy nov. 27-ön 22 szónyi többséggel a felirati javaslat keresztülment. E szavazás eredménye alapján Tisza Kálmán december 5-én újból véglegesen alakította meg kabinetjét. Ez akkor a leghelyesebb is volt, és ő maga igen helyesen mutatott rá arra, hogy ha lehetnek is esetek, melyekben némely kabinet rendkívüli kis többsége megbuktathatja a kormányt, itt nem lehet ily esetről szó, mert ez esetben a kisebbséget képező, de a többségtől nem nagyon távol álló szavazatot nem egy, politikai célzatai nézeteiben egyöntetű kompaktpárt adta össze.

Tisza Kálmán egész miniszterelnöksége alatt ez volt a legnehezebb situáció, s a kiknek velünk együtt az a nézetük, hogy a bosnyák politika akkor az ország közvéleményének tiltakozása daczára is helyes és mindenáron keresztülviendő

volt, azoknak el kell ismerniök, hogy akkor Tisza Kálmán a maga kiváló taktikai érzésével volt *the right man in the right place*. Tisza maga a bosnyák-politikát, — valószínűleg taktikai okokból — inkább csak egészen üzletszerű érvekkel védelmezte, reá mutatván arra, hogy bármily nagyok legyenek is az áldozatok, melyeket a bosnyák politika megkíván, ezek még mindig kisebbek, mint azok, melyeket bármely más lehetséges politika megkövetelne. Nemcsak ezt az üzletszerű, merkantil szempontot lehetett eljárására felhozni, de sokkal fontosabb, magasabb érdekeket is.

Tisza új kormánya ismét csak a pénzügyi helyzet szanálását állította oda első feladatként, s erre tényleg szükség is volt, mert a bosnyák okkupáció nagy költségei teljes anarchiát hoztak be pénzügyeinkbe. Ez annál veszélyesebb volt, mert Széli Kálmán, az egyedüli pénzügyi kapacitás, rendezésükre tehetségeinél fogva képes lett volna, nem tartotta elveivel összeférőnek, a kormányban résztvenni. Utódja, Szapáry Gyula, nem állt az igen súlyos helyzet magaslatán, s így a deficit nőttön-nőtt. A mi a pénzügyi helyzet szanálására megkíséreltetett, azt részleteiben itt nem fejtegetjük, mert e törekvések csak közvetve kapcsolódnak Tisza Kálmán nevéhez, valójában azonban ott is, a hol sikertelenek, ott is, a hol sikeresek voltak, első sorban mások ténykedései voltak. A kormány e téren sokszor igen kapkodó politikát folytatott, nem volt elvi programja, hanem esetről-esetre határozta el magát. Ha akkor a legfényesebb kapacitás sem lett volna képes azonnal teljesen rendbe hozni mindent, — bizonyos az is, hogy a kormány nagy iniciatívából való félelme, burokratikus tengődése, csak súlyosbította a helyzetet.

A parlamentnek Tisza Kálmán a nyolczvanas évek elejétől fogva sokáig úgyszólván korlátlan ura volt s ezért a nagy konfliktusok, a melyek államférfim képességét próbára teheték volna, hiányoznak a nyolczvanas évek első felének történetéből, így mi is rövidre szabhatjuk Tisza e korbéli tevékenységének ismertetését, — hisz nem lehet feladatunk, figyelemmel kísérni azt az egész aprólékos működést, melyet Tisza Kálmán és miniszterei kifejtettek. Úgyis nehéz volna megállapítani, hogy a létrejött alkotásokból mi volt Tisza Kálmán érdeme és mi csendes, névtelen munkatársaié. Mikszáth Kálmán egy helyen a minisztereket találóan hasonlítja össze a karácsonyfával, melyet teleaggatnak almával, dióval, narancscsal s aztán dicsérik és szépnek találják, nem gondolva azzal, hogy az alma, a dió

meg a narancs másutt termett, oly fákon, melyekről senki sem tud. Mi nem akarunk ebbe a hibába esni és nem akarjuk a jóért s a rosszért a mi történt csak Tisza Kálmánt okozni, de azért bizonyos, hogy a Tisza-korszak reformalkotásainak általános szellemére Tisza Kálmánnak volt legtöbb befolyása.

Törvényalkotásainak legnagyobb hibája, hogy nem fektetett súlyt a gyökeres reformokra, hanem rendszeresen megelégedett palliatív eszközökkel. Egyike azoknak a feladatoknak, melyeknek megvalósítása már kabinetjének megalkotásakor főfontosságúnak tetszett, a közigazgatási reform, működése alatt teljesen hátramaradt, — legfontosabb közigazgatási újítása a közigazgatási bizottság behozatala volt, a melynek czélszerűsége és helyessége felől nagyon is megoszolnak a vélemények, úgy hogy maga Tisza Kálmán fia, Tisza István gróf elismerte, hogy ez az intézmény mostani alakjában fenn nem tartható. Az egyházpolitikai reformoktól s egyáltalán minden szerves reformtól fázott és húzódozott, az eminenter gyakorlati emberek mintájára, kik a kórjelenségeket sokszor igen jól gyógyítják, de nem elég mélyek, nem elég tartalmasak, nem elég merészek, hogy gyökeres elvi megoldásokat proponáljanak. Sőt nemzetiségi politikája, mely voltaképen eredményes volt, szintén nem hatolt bele a kérdések mélyére, ebben is Tisza sokkal inkább volt chirurgus, mint orvos. Majdnem minden alkotásán meglátszik, hogy az nem egyöntetű elvi program kifolyása, hanem csak bizonyos gyakorlati igényeket akar jól-rosszul kielégíteni. Nagy koncepcziókat politikájában hiába keresünk. Tisza képességei elegendők voltak arra, hogy parlamenti csatákat megnyerjen, de nem voltak elegendők arra, hogy nagyszabású haditervet eszeljen ki és valósítson meg az ország érdekeiért folytatott küzdelemben.

Ne értsenek azonban félre bennünket! Tudjuk, hogy az államférfiú nem egyetemi tanár s feladata nem az, hogy absolut érvényű elveket valósítson meg, de az, hogy ezen általános eszméket összeegyeztesse az adott körülményekkel s viszonyokkal. Ezek a körülmények megszámlálhatlanul sokfélék és a legkülönbözőbb kombinációkban fordulnak elő, — mondja egy helyen Burke — változatosak és változókonnyak, s a ki nem veszi őket tekintetbe, »az nemcsak téved, de egyenesen örült, *dat operam ut cum ratione insaniam*, metaphysikus értelemben vett örült«. De a körülmények tekintetbevételének, a megengedett opportunistusnak sohasem szabad addig mennie, hogy az elvek és eszmék teljesen eltűnjenek bennük. Az államférfiú

orvos, kinek állami és társadalmi bajokat kell gyógyítania. Bizonyára nem az az orvos éri el az életben a legnagyobb sikereket, ki elméleti úton, könyvekből akarja gyógyítani a bajokat, de az sem, a ki pusztán gyakorlati megfigyelések alapján bizonyos symptomáknak gyógyszereit leste el, s ezért kész orvosnak képzeli magát. Tisza ellenfelei gyakran estek az első hibába, ő maga az utóbbiba. Ama elsőrangú államférfiakhoz, kik a mindennapi politika zűrzavarában el nem veszítik a fonalat, mely a nagy eszmék megvalósításához vezet, kik nemcsak a legközelebbi jövő feladatait tudják megoldani, de évekre s évtizedekre építenek, Tisza Kálmán kétségtelenül nem tartozott.

Mégis hálátlanság volna rá nem mutatni arra, hogy Tisza Kálmán reformalkotásai nagyban és egészben liberálisak voltak, ha e szót nem is kell európai értelemben vennünk. Egy egész generáció nőtt nagygyá kormányzása alatt ugyanazon szellemben és a kilenczvenes évek nagy reformmozgalmai talán nem is lettek volna megvalósíthatók, ha Tisza Kálmán gondosan elő nem készíti számukra a talajt. Az is bizonyos, hogy az ország Tisza kormányzása alatt gyarapodott és erősödött, a mi jórészen Tisza Kálmánnak a nagy konfliktusok előtt kitérő politikájára vezethető vissza. Tisza erős kézzel összetartotta pártját, míg az ellenzék bensőleg teljesen meg volt hasonolva s alig volt képes csak egyetlen nagy kérdésben is tiszta elvi álláspontot elfoglalni. Az eszközök, a melyeket Tisza pártjának erősítésére felhasznált, persze nem voltak nagyon kifogástalanok és kivált az 1881-iki választások óta állandó volt a panasz, hogy Tisza uralmát csak a korrupció eszközeivel tudja fent ártani, hogy megrontja a választások tisztaságát és hogy azt a szigorú, könyörtelen pártfegyelmet, a melyet behozott és a mely, mint a hetvenes évek züllött pártviszonyainak reakciója, tán szükséges volt, azzal édesítette meg, hogy híveinek apró előnyöket adott és számukra, mint mondták, húsosfazekat állított oda.

Egyik szemrehányás alól sem lehet Tisza Kálmánt teljesen felmenteni. Tényleg alatta honosult meg az a praxis, mely a választásokat túlnyomó részükben gazdag emberek multságává tette. Olyan viszonyok voltak akkor nálunk, a milyenek száz év előtt élt angol írók tanúsága szerint akkor és sokkal később is Angliában uralkodtak. Nem kisebb ember, mint Burke, kinek szavait fennebb már idéztük, és a kit semmiképen sem lehet laza erkölcsi felfogással vádolni, nem látott ebben semmi gáncsolni valót, sőt egyenesen kizártnak s lehetetlennek

tartja a teljesen tiszta választást. »Az utolsó választások költségeit — mondja egy helyen — 1.500,000 fontra becsülték és meg vagyok győződve, hogy nem becsülték túl. Az utolsó parlamenti ciklus vége felé több választási ügynök járt kelt a Házban, azt mondogatva: Uram az ön választása háromezer fontba fog kerülni, ha ön független; de ha a minisztérium támogatja önt, megtehetjük kétezerért, s esetleg kevesebért. És a dolog érthető is volt. A hol a minisztérium hatalmában áll, támogatói pártfogoltjainak hivatalokat, tisztségeket, rangokat, és trafikokat osztogatni minden számbeli korlátozás nélkül, ott a kormány hívei kétségtelenül ennek fejében sok pénzt takaríthattak meg. Lehet, hogy a kincstár készpénzt is adott, de valóban az felesleges lett volna«. És ugyancsak megtaláljuk Burke-nél azt a nézetet is, hogy az államférfiaknak meg van engedve, hogy az egyéni haszonlesést saját céljaikra felhasználják. »E haszonlesés, — így szól, — észszerű, hatalmas és termékeny tulajdonság. Hadd mutasson rá a satyrikus nevetséges oldalaira, hadd ostorozza a moralista bűnös vonatkozásait, hadd sajnálkozzék a lágyszívű azon, a mi benne kegyetlen és szívtelen, hadd büntesse a bíró a csalást, a zsarolást, — az államférfi ne törődjék ezzel, az ő feladata csak az, hogy kihasználja a haszonlesést is ép úgy, mint minden a természet által adott erőt«.

Nem Tisza Kálmán kormányrendszerének védelmére hoztuk fel ezeket, de talán mentségére szolgál, hogy elsőrangú szellemek is voltak, kik olyan hibába estek, mint ő. Ma már Angliában is másként gondolkoznak s a Burke által megvédett praxis ép oly kevésbé vált díszére az akkori angol társadalomnak, mint a hogy nem vált dicsőségére a Tisza-aerának sem. Legfőlebb azzal a kétes értékű elvvel lehet menteni Tisza politikáját, hogy *qui veut la fin veut les moyens*, hisz tényleg ennek az eljárásnak köszönhető a züllött pártviszonyok szanalása, de ez esetben is tovább ment, mint szükséges lett volna, már pedig, ha valamiben a fősvénységig kell vinni a takarékoságot, úgy ez az ilyen eszközök alkalmazásáról áll.

Talán 1885-től kezdve lehet datálni Tisza poszcziójának lassankénti gyengülését.* Szokott eljárása, hogy létező hatalmas ellenáramlatokkal inkább megalkudott, hogy buknia ne kelljen, semhogy a bukás veszélyének daczára is következetesen megmaradt volna elfoglalt álláspontja mellett, aláásták tekintélyét

* V. ö. erre vonatkozólag Beksics kitűnő fejtegetéseit: A modern Magyarország, 747 s köv. lapokon.

magában pártjában is, ha ez nem is jutott mindjárt nyíltan kifejezésre. A Tisza-kabinet dekadenciájára vallott már az, hogy 1885-ben, a főrendiház reformja alkalmából, kénytelen volt elejteni eredeti demokratikus szellemű reformtervezetét és hogy a főrendiházba a király által kinevezendő tagok számát 150-ról 50-re szállította le. Meginhatta egy időre Tisza Kálmán állását a Janszky által Henczi sírjára letett koszorú ügye is, mely zajos tüntetésekre vezetett. A pénzügyi helyzetben is ismét súlyos zavarok merültek fel, melyek ellentéteket idéztek fel a kormány tagjai között annyira, hogy az 1886-iki költségvetés benyújtásánál Szapáry Gyula pénzügyminiszter nem volt képes még csak rendes exposé-ját sem megtartani. A román határkérdésben előterjesztett törvényjavaslatot közjogi szempontból méltán élesen megtámadták, mert e javaslat Magyarország határának megállapítását közös ügygétette s Tisza, ki eleinte az alkotmány sértést tagadta, kénytelen volt utóvégre is beleegyezni a Ház azon határozatába, hogy jövőre hasonló közjogi sérelmek előfordulni nem fognak. De a legnagyobb mértékben járult hozzá állásának megingásához az 1889-iki véderővita, melynek szenvedélyes hangja sejtetni engedte, hogy a Tisza Kálmán hosszú uralma következtében háttérbe szorult irányok előbb-utóbb egész hatalommai ki fognak törni és ellenállhatatlan erővel fogják megkövetelni érvényesülésüket.

A véderő-törvényjavaslatnak kivált két szakasza volt az, a mely az ellenzék támadásait provokálta: a 14. és a 25. szakasz.

A 14. szakasz az 1868-iki védtörvény megfelelő (12. és 13.) szakaszaitól eltérőleg, nem a teljes hadilétszámot állapította meg 800,000 főben, még pedig *tíz évre való érvénnyel*, hanem az évi újonczjutalék magasságát állapította meg 103,100 főben. Az 1868-iki törvény azon intézkedése, hogy a hadilétszám kitöltésére szükséges újonczilleték a tíz év lefolyása előtt kérdésbe csak úgy vehető, ha Ő Felsége az illető felelős kormányok útján annak emelését vagy leszállítását kívánja, az új szövegben oda módosult, hogy a hadsereg megállapított újonczjutaléka tíz év lefolyása előtt csak akkor lesz kérdésbe vehető, ha Ő Felsége az illető felelős kormányok útján az újonczjutaléknak emelését vagy leszállítását szükségesnek tartja. Az az alkotmányos intézkedés, mely szerint a jutaléknak tényleges leszállítása csak akkor történhetik meg, ha a törvényhozás azt azon évre már meg is szavazta, természetesen változatlanul fennmaradt az új szakaszban is. Az ellenzék ebben a tíz évi határidőre vonatkozólag meg-

változtatott szövegben a nemzet újonczmegajánlási jogának lekötését látta. Különösen Szilágyi Dezső fejtette ki, hogy a 14. §. az 1867. évi XII. törvényczikkbe ütközik, mert az újonczállítás jogának lekötése nem határozott időre történik, már pedig az alaptörvény egyik lényege, hogy Magyarország úgy a koronával, mint a monarchia másik államával a közös véderőre nézve s a hozzájárulási arány felett törvény által meg nem kötött szabadsággal egyezkedhessek. Tisza Kálmán, Beksics elbeszélése szerint, nem vett részt a 14. §. szövegezésében, de jelen volt azon a közös miniszteri értekezleten, mely a végleges szöveget elfogadta. Saját nyilatkozatai szerint, akkor jóhiszeműen meg volt győződve arról, hogy a régi és az új szöveg tartalma ugyanaz. A változott szöveghez való ragaszkodást pedig azzal magyarázta meg, hogy ama szöveghez a korona és az osztrák kormány hozzájárultak s így ő magára vállalta a kötelezettséget, hogy ama szöveget keresztülviszi. A vita folyamán állandóan azt hangoztatta, hogy az új szöveg értelme azonos a régi szöveg értelmével, de ezzel még saját pártját sem igen nyugtatta meg, sőt az ellenzéknek azt az igen tetszetős és megczáfolhatlan logikájú érvet adta kezébe, hogy ha a két szöveg egyértelmű, a kedélyek megnyugtatóására vissza kell állítani a régi szöveget.

A 25. szakasz, a tartalékos tisztek vizsgájáról intézkedvén, ezeket úgy szabályozta, hogy a vizsgákon a német nyelvben való jártasságot is igazolni kellett. Ez az intézkedés is éles megtámadásoknak volt kitéve, bár indoklására joggal fel lehetett hozni, hogy a hadsereg német vezényleti nyelvére való tekintettel szükséges, hogy a tisztek a német nyelvet is bírják.

A vitába beleszólt az utcza is. Két héten keresztül zajos tüntetések játszódtak le, sőt megtámadtak s tetteleg bántalmaztak egyes képviselőket is, egy ízben pedig magát Tisza Kálmánt is megtámadta a tömeg, úgy, hogy lovasrendőröknek kellett őt kiszabadítania. Ily hangulatban Tisza ismét engedett s megengedte, hogy a 14. szakasznál az ellenzék felfogása érvényesüljön, a 25. szakaszt pedig Gajári Ödön egyik határozati javaslatával enyhítette. De az engedékenység sokkal később jött, semhogy helyre tudta volna hozni azt, a mit Tisza ez izgalmas napokban tekintélyéből elveszített. Bukását tán már az akkori utcza zavarok, melyek január végén valóságos lázongás színét vették fel, kikényszerítették volna, ha Rudolf trónörökös tragikus halála teljesen el nem terelte volna az általános figyelmet. Az ellenzék a véderővita lezajlása után alig hallgatott Tisza

szavára és a leghevesebb és legdrasztikusabb szitkokkal illette őt, saját pártjában pedig azokat, kik a 14. §. iránt elejétől fogva aggodalmakat tápláltak, későn jött engedékenységgel nem békítette ki, azokat pedig, kik elejétől fogva vele tartottak, csak ferde helyzetbe jutatta, a mikor attól voltak kénytelenek elállni, a mit eleinte oly szívósan védtek, mintha az ország boldogsága függne rajta. Tisza Kálmán e küzdelmekben teljes vereséget szenvedett és alkotmányos fogalmak szerint, de pusztán az észszerűség szempontjából is, feltétlenül le kellett volna mondania.

Tisza azonban ragaszkodott a hatalomhoz, és kabinetjének fokozatos rekonstrukciójával igyekezett erősíteni helyzetét. A legszebb sakkhúzás, melyet e célból tett, kétségkívül Szilágyi Dezsőnek igazságügyminiszterré történt kinevezése képezte, de Wekerle Sándornak pénzügyminiszterre való kinevezése is rendes körülmények között csak erősíthette volna helyzetét. A változás több volt, mint pusztán személyváltozás, de azért magának Tisza Kálmánnak gyökeresen még sem használt. Tekintélyét az 1885 óta lejátszódott események lassanként teljesen felemésztették s az 1890 febr. 24-én kezdődő appropriációs vitában már oly hangok hallatszottak Tisza ellen, a milyenek eddig a magyar országgyűlésen nem igen fordultak elő. Helfy Ignác szemére hányta a miniszterelnöknek, hogy alaposan megrontotta és teljesen meghamisította a parlamentarizmust. Horánszky Nándor kijelentette, hogy a politikai erkölcstelenség rendszerének szomorú dicsősége egyszersmindenkor a Tisza Kálmán személyéhez és nevéhez van fűződve, s hogy a miniszterelnök az a kóryanag, ki ha egyszer ráteszi valamire kezét, megront mindent, nemcsak az intézkedések külső alakjában, hanem a szellemben is, melyet abba belehel. Polónyi Géza kijelentette, hogy »Magyarország miniszterelnöki állásának olyannak kell lennie, hogy ha nem is politikai bizalommal, de legalább a megrendíthetlen tisztelet érzetével viseltessék irányában az ország minden polgára. A ki azon jogokat eljátszotta, hogy a tisztességes parlamentarizmus elvei mellett a tisztességes emberek sorába számíttassék, az Magyarország miniszterelnöke nem lehet. A kit egyszer gyűlölni és megvetni tanultunk, — így folytatá — azt követni nem fogjuk soha.« Ábrányi Kornél pedig, Tisza Kálmán régi ellensége, felkiáltott: »Az ellenzék harcának már vannak eredményei, mert a miniszterelnök urat az a jégkéreg, melylyel mindent megfagyasztott, nem védi; nem védi többet semmi aranyhatalmú bástya, semmi féle aczélpánczél, vért, csak egy vékony bástya: az arcznak bőre.«

Ily támadásokkal szemben Tisza Kálmán végre megértette, hogy nem maradhat többet kormányon s már csak azon iparkodott, hogy oly kérdést találjon, a melyben népszerűen bukhatik.

Ez a kérdés csakhamar elérkezett a honossági törvény módosításának képében. Az 1879-iki honossági törvény azon szakasza, a mely szerint az, a ki tíz évig megszakítás nélkül Magyarországon kívül tartózkodik, elveszti a magyar állampolgárságát, a Turinban élő Kossuth Lajost is megfosztotta volna állampolgári jogától. Tisza azon állásponton volt, hogy Kossuth, ki több magyar városnak díszpolgárává választott, ez oknál fogva megmarad honpolgárnak, de Kossuth Lajos egy levelében ezt elégtelennek jelentette ki, »mert az alkotmányos jognak legsarkalatosabb alaptételei közé tartozik, hogy pusztán miniszterelnöki kijelentésnek, hacsak annak megfelelőleg a törvény nem módosíttatik, jogérvénye nincs.« Tisza Kálmán e kérdésben ismételten nyilatkozott, először 1889 nov. 22-én, minisztertársaival történt előzetes megállapodás alapján, aztán december 11-én rögtönözve, egy a képviselőházban felmerült incidens alkalmával. Ez alkalommal Tisza Kálmán megígérte a honossági törvény szóban forgó szakaszának megváltoztatását. A minisztérium azonban ebbe nem akart belelenni, nézeteltérések merültek fel, s Tisza nem is tett valami nagyon komoly kísérletet ezek elsimítására, hanem 1890 márczius 13-án lemondott.

Ez a bukásáról szóló hivatalos verzió. Hogy a bukásnak sokkal mélyebb okai is voltak, s hogy Tisza Kálmán voltaképen azért mondott le, mert egészen eljátszotta hatalmát és tekintélyét, arra már reámutattunk. Nem is lehetne mondani, hogy bukása, mely utóvégre is népszerű álláspont érdekében következett be, használt volna neki. Kormányzása túl hosszú volt és mindenki, a ki bármi miatt elégedetlen volt, azt remélte, hogy utódja alatt másképen lesz a dolog. Így távozása csak megnyugvást keltett mindenfelé az országban, hol elfelejtették érdemeit, de hibáit még élénk emlékezetben tartották. Ő is érezhette Shakespeare mondásának igazságát: »Men's evil manners live in brass; their virtues we write in water.« (Az emberek bűnei ércbe öntve élnek tovább; erényeiket vízbe írjuk.) De sokkal keményebb anyagból volt gyúrva, semhogy ezt nagyon szívére vette volna, — hisz megnyugvására szolgálhatott, hogy a történelem ritkán törődik a kortársak véleményével.

Dr. Gratz Gusztáv.